

سایه‌ها و لایه‌های معنایی

درآمدی بر

نظریه معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری

دکتر محمد اسعدی

www.ketab.ir

بیت‌الکتاب
۱۳۹۴

کتاب برگزیده پژوهشگران و اساتید حوزه دین و فرهنگ / ۱۳۸۴

موضوع:

علوم قرآن: ۷۷ (قرآن: ۱۷۰)

گروه مخاطب:

- تخصصی: طلاب، دانشجویان، پژوهشگران و اساتید حوزه و دانشگاه

شماره انتشار کتاب چاپ اول: ۱۴۳۶

مسلسل انتشار (چاپ اول و تجدید چاپ): ۶۴۸۰

اسعدی، محمد، ۱۳۵۰ -

سایه‌ها و لایه‌های معنایی: درآمدی بر نظریه معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری / محمد اسعدی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۵، ۴۵۲ ص. - مؤسسه بوستان کتاب: ۱۴۳۶) (قرآن: ۱۷۰، علوم قرآنی: ۱۷۰)

ISBN 978-964-548-062-0

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

ص.ع. به انگلیسی: Mohammad-e As'adi, Semantic Layers and Shades An Introduction

to "The Theory of Independent Semantics of Qur'anic Phrases in Light of Traditions Pertaining to its Interpretation"

در اصل پایان‌نامه محمد اسعدی (دکتری - دانشگاه قم - مرکز تربیت مدرس) تحت عنوان «معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری» است.

کتاب‌نامه: ص. [۴۲۳] - ۴۳۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.

چاپ سوم: ۱۳۹۴.

۱. تأویل - جنبه‌های مذهبی - اسلام. ۲. تفسیر - فن. ۳. هرمنوتیک - جنبه‌های مذهبی - اسلام. ۴. قرآن - مسائل لغوی. ۵. قرآن - اعجاز. ۶. قرآن - مسائل ادبی. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ب. عنوان. ج. عنوان: درآمدی بر نظریه معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری. د. عنوان: معناشناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری.

۲۹۷ / ۱۷۱

س ۵ الف / ۲ / ۹۱ BP

۱۳۹۴

بوستان کتب

سایه‌ها و لایه‌های معنایی

درآمدی بر تخریب‌شناسی مستقل فرازهای قرآنی در پرتو روایات تفسیری

● نویسنده: دکتر محمد ابراهیم

● ناشر: مؤسسه بوستان کتب

(مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی قم - قم)

● چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتب

● نوبت چاپ: سوم / ۱۳۹۴ ● شماره ان: ۱۰۰ ● بها: ۲۷۰۰۰ تومان

تمامی حقوق © محفوظ است

printed in the Islamic Republic of Iran

- ♦ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفائیه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۰۲۱۵۵۰۰۳۷۱، فکس: ۰۲۱۵۵۰۰۳۷۲، تلفن بخش: ۰۳۷۴۳۴۲۶
- ♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۲۰۰ ناشر)
- ♦ فروشگاه شماره ۲: تهران، میدان فلسطین، خ طوس، کوچه تبریز، پلاک ۳۰، تلفن: ۰۲۱۹۵۶۶
- ♦ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شهید خرمین رضوی، تلفن: ۰۲۲۳۳۶۷۲
- ♦ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۰۲۱۰۰۰۰۳۷
- ♦ فروشگاه شماره ۵: اصفهان، میدان انقلاب، جنب سینما ساحل، تلفن: ۰۲۲۲۲۱۷۱۲
- ♦ فروشگاه شماره ۶ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۰۳۷۴۳۴۲۶
- ♦ فروشگاه شماره ۷: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۳۷، تلفن: ۰۳۷۴۲۵۹۰-۹۲

اطلاع از تازه‌های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۰۲۱۰۰۰۰۳۷۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail:info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: <http://www.bustaneketab.com>

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته‌اند:

● اعضای شورای بررسی آثار ● دبیر شورای کتاب: جواد آهنگر ● سروپرستار: ابوالفضل طریقه‌دار ● ویراستار: غلامرضا پاکروان ● چکیده عربی: سهیله خانقن ● چکیده انگلیسی: عبدالمجید مطویان ● فبیا: مصطفی محفوظی ● مسئول واحد حروفنگاری: احمد مؤتمنی ● صفحه‌آرا: احمد اخلی ● کارشناس و کنترل نمونه‌خوانی: محمدجواد مصطفوی ● نمونه‌خوانی: میرحیی میرفتحی‌زاده، سیدرضا هدایتی، سیدحسین حسینی، ابوالحسن مسیب‌نژاد و حمیدرضا تیموری ● کنترل فنی صفحه‌آرایی: حسین عبدیان ● کارشناس طراحی و گرافیک: مسعود نجابتی ● طراح جلد: حسن محمودی ● اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری ● اداره چاپخانه: سعید مهدوی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی ● قائم‌مقام مؤسسه و مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست موضوعات

۱۱	سرآغاز
۱۳	مقدمات
۱۳	۱. رویکرد کلی
۱۴	۲. معرفی موضوع
۱۶	۳. اهداف و آثار
۱۷	۴. ریشه‌ها و پیشینه‌ها
۱۸	۵. زمینه‌های گسترش پژوهش

بخش اول: مبانی زبان شناختی

۲۲	مبانی مقدماتی
۲۳	الف) باور به ماهیت و سرشت زبانی وحی قرآنی
۲۵	ب) باور به معناداری زبان قرآن
۲۷	ج) دیدگاه خاص هرمنوتیک قرآن
۲۸	نکته یکم
۲۹	نکته دوم
۳۰	نکته سوم
۳۳	مبانی اساسی
۳۳	الف) زبان و ادبیات عرب، پایگاه دلالت‌های قرآنی
۳۳	قرآن و واژگان زبان عرب
۳۳	قرآن و قواعد دستوری

۳۵	قرآن و فنون ادبی
۳۶	قرآن و اصول لفظی
۳۶	۱. اصل دلالت وضعی
۳۷	۲. اصالت حقیقت
۳۷	۳. اصالت عموم
۳۷	۴. اصالت عدم تقدیر
۳۷	۵. اصالت ظهور
۳۸	نکته اول: تفاوت حجیت ظهورات با مسئله ظاهرگرایی مذموم در فهم قرآن
۴۰	نکته دوم: اعتبار ظهورات در معارف فراطبیعی
۴۵	نکته سوم: اعتبار ظهورات در معارف نظری
۵۰	شواهد اعتماد بر قرآن بر ظهورات عمومی و متعارف عربی
۵۰	۱. بستر نزول قرآن
۵۴	۲. هدف نزول قرآن
۵۵	۳. تحدی قرآن
۵۷	۴. تصریح به عربیت قرآن در متون دینی
۶۲	نتایج نخستین مبنای زبان‌شناختی
۶۲	ب) فرهنگ و روش خاص قرآن، پشتوانه توسعه دلالت‌های قرآنی
۶۸	ذو وجوه بودن قرآن
۶۹	ادله ذو وجوه بودن قرآن و بررسی اعتبار آنها
۷۷	گروه نخست
۸۰	الف) بررسی سندی حدیث
۸۲	ب) بررسی دلالتی حدیث
۸۵	گروه دوم
۸۷	گروه سوم
۸۷	روایت اول
۸۸	الف) بررسی سندی

۹۴	ب) بررسی دلالتی
۹۶	روایت دوم:
۹۷	الف) بررسی سندی
۹۸	ب) بررسی دلالتی
۱۰۱	روایت سوم:
۱۰۱	عناصر فرعی مسئله «وجوه قرآن»
۱۱۳	نکته اول: تأویل قرآن و رابطه آن با عنوان «تفسیر»
۱۱۷	نکته دوم: مفهوم «جری»
۱۱۸	نتایج دین مبنای زبان شناختی

بخش دوم: مبانی قرآن شناختی

۱۲۴	الف) سلامت قرآن
۱۲۴	ادله برون دینی
۱۲۶	ادله درون دینی
۱۲۸	نتایج نخستین مبانی قرآن شناختی
۱۳۰	ب) مبین بودن قرآن
۱۳۳	۱. نقل گرایب افراطی
۱۳۵	۲. جریانات تأویلی انحرافی
۱۳۶	۳. ظاهرگرایی افراطی
۱۴۴	رابطه مبین بودن قرآن با نسخ، تخصیص و تقیید
۱۴۹	نکته مهم:
۱۵۶	بیان و مبین بودن قرآن و نقش اخبار اسباب نزول
۱۷۳	نتایج دومین مبانی قرآن شناختی
۱۷۴	ج) جاودانگی قرآن
۱۷۴	ادله و شواهد جاودانگی قرآنی
۱۷۵	ادله و شواهد برون متنی

- ۱۷۶ ادله و شواهد درون متنی
- ۱۷۸ قلمرو مفهومی جاودانگی قرآن
- ۱۷۹ رویکرد اول:
- ۱۸۰ رویکرد دوم:
- ۱۸۲ عموم لفظ یا خصوص سبب نزول
- ۱۸۵ ملاحظات و نکات
- ۲۱۳ نتایج سومین مبنای قرآن‌شناختی
- ۲۱۵ (د) حکیمانان بودن قرآن
- ۲۱۸ ویژگی‌های عام حکمت قرآن
- ۲۱۹ شواهدی روایتی در عام حکمت قرآن
- ۲۱۹ الف) سبب ادبی معنی
- ۲۲۰ ب) شواهد درون متنی
- ۲۲۰ یکم: شواهد قرآنی
- ۲۲۱ دوم: شواهد روایی
- ۲۲۳ ویژگی‌های خاص حکمت قرآن
- ۲۲۴ الف) حکمت در ساختارهای ادبی
- ۲۲۴ حکمت در تشبیهات و تمثیلات
- ۲۲۶ حکمت در قصص و حکایات
- ۲۲۹ حکمت در نظم و چینش بخش‌های آیات
- ۲۳۱ ب) حکمت در ساختارهای اصولی
- ۲۳۵ شواهدی بر ویژگی‌های خاص حکمت، در ساختارهای ادبی
- ۲۳۶ الف) شواهد کلی
- ۲۳۶ ۱. اهداف متعالی قرآن
- ۲۳۷ الف) هدایت‌گری
- ۲۳۹ ب) جاودانگی
- ۲۴۰ ج) فراگیری

۲۴۱	۲. ویژگی های گوینده قرآن.....
۲۴۳	ب) شواهد تفصیلی.....
۲۴۳	۱. شواهد حکمت در تشبیهات و تمثیلات قرآن.....
۲۶۳	۲. شواهد حکمت در قصص و حکایات قرآن.....
۲۶۴	واقعیّت قصص قرآن.....
۲۶۹	قصص و حکایات نامتعارف و اعجاب انگیز قرآن.....
۲۷۷	پیام ها و اشارات قصص قرآن.....
۲۷۹	الف) شواهد کلی.....
۲۸۰	ب) مصدّق بودن قرآن نسبت به کتاب ها و تعالیم گذشته.....
۲۸۱	ج) سبب نزول در بخش های مزبور و قراین مربوط.....
۲۸۴	د) عدد سوره حجیت تقریر پیامبر ﷺ.....
۲۸۴	ه) نمونه ها، عین.....
۲۹۶	اشکال ها.....
۲۹۹	۳. شواهد حکمت در نظم و سبب بخش های آیات.....
۲۹۹	الف) شواهد کلی.....
۳۰۱	ب) شواهد عینی.....
۳۰۱	گروه اول.....
۳۰۹	گروه دوم.....
۳۲۰	گروه سوم.....
۳۲۳	شواهد حکمت در ساختارهای اصولی قرآن.....
۳۲۵	الف) شواهد و نمونه های معارف عملی.....
۳۳۱	ب) شواهد و نمونه های معارف نظری.....
۳۳۴	نتایج چهارمین مبنای قرآن شناختی.....

بخش سوم: مبانی سنت شناختی

۳۳۱	الف) نقش سنت در تفسیر قرآن.....
-----	---------------------------------

۳۴۵	ب) نقش سنت در روش‌شناسی تفسیر قرآن
۳۵۳	اشکال‌ها
۳۶۰	ج) اعتبار روایات تفسیری
۳۶۱	راه‌های کشف اعتبار و حجیت
۳۶۵	شواهد لازم برای وثوق و اعتماد به اخبار آحاد
۳۶۹	دامنه اعتبار و حجیت
۳۷۴	نتایج مبانی سنت‌شناختی

بخش چهارم: نتایج و نمونه‌ها

۳۷۹	گروه اول: مبادی و اسرار عمومات و اطلاقات
۳۸۰	نمونه‌هایی از عمومات و اطلاقات لفظی
۳۸۱	نمونه‌هایی از عمومات و اطلاقات بنایی
۳۹۷	گروه دوم: انواع و مراتب احکام و عمومات
۳۹۷	نمونه‌هایی از دلالت بخش‌ها بر مضمون صریح و باطنی
۴۰۵	نمونه‌هایی از دلالت بخش‌ها بر حکم صریح و حقیقی
۴۱۵	نمونه‌هایی از دلالت بخش‌ها بر حکم تکلیفی و وضعی
۴۱۹	چکیده
۴۲۳	کتاب‌نامه
۴۲۳	الف) کتاب‌های عربی
۴۲۳	ب) کتاب‌های فارسی
۴۲۳	ج) مجلات
۴۲۳	د) منابع لاتین
۴۳۵	فهرست آیات
۴۴۵	فهرست روایات

مقدمه

۱. رویکرد کلی

در باب تفهیم و فهم قرآن، در طول تاریخ اندیشه اسلامی، آرا و رویکردهای گوناگونی مطرح بوده است. در عصر نزول قرآن و حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، طراوت و تازگی آیات وحی، شیفتگی و شیدایی مؤمنان نخستین، بساطت و سادگی ذهن آنان و دست‌رسی به شخص پیامبر صلی الله علیه و آله از عواملی بودند که مانع بروز مشکل در فهم و درک آیات و دست‌رسی به معنی آن می‌شد؛ اما به تدریج، گذشت زمان و نشست عداوت و اختلاف در بین چهره آیات، بروز دغدغه‌ها و مشغله‌های تازه ذهنی، محرومیت از محضر پیامبر صلی الله علیه و آله و اختلاف در آرای درباره مرجع فکری صائب و خلیفه و نایب الهی پیامبر، باعث ظهور مشکلاتی شد.

هر چند حجت بالغه الهی، در خط ولایت و در داران نبوی اهل بیت رسالت و هم‌آهنگ با سیره اصیل صحابه فرزانه پیامبر وجود داشت و طالبان و مشتاقان را دست‌گیری می‌کرد، اما فرقه‌هایی با دوری از این محور، گرفتار تقصیر یا غلو شدند، گاه خود را از کلام الهی، مأیوس و قاصر شمردند، از حد نقل‌ها و آثار گذشته فراتر نرفتند و چرخ عقاب خود را در فهم ضابطه‌مند قرآن خاموش ساختند و گاه به فهم و تفسیر بی‌ضابطه سخن الهی دست‌سازیدند و هر یک، برای خود، قرائت و فهم و برداشتی را رواج دادند، رأی خود را بر کلام حق تحمیل کردند و آیات الهی را به سود اغراض خود مصادره کردند، که البته ضربه هر دو گروه، بر بیکر اندیشه دینی، بر قرآن‌پژوهان متعهد، پوشیده نیست.

در فرهنگ دینی، هم تفسیر به رأی و خودمحوری در فهم قرآن و بی‌توجهی به اصول و قواعد فهم درست مراد الهی و مدلول سخن او، نکوهیده است و هم بسته‌اندیشی و تفکرگریزی و تقلید کور در شناخت معارف قرآنی. بر این اساس، مهم این است که با رعایت ضوابطی که بتوان به آنها

اعتماد کرد و با فهم و تفسیر و شناختی مستند و درست از ماهیت و هدف کتاب الهی و ابعاد و مراتب آن، به جست‌وجوی آفاق روشن و نورانی معارف و حیاتی پرداخت.

۲. معرفی موضوع

موضوع این نوشتار، «معناشناسی مستقل بخش‌های قرآنی، در پرتو روایات تفسیری» است که به علت وجود ابهام در واژگان این عنوان، لازم است اندکی به معرفی و تبیین آن بپردازیم.

«معناشناسی» در این عنوان، نه صرفاً متوجه رویکرد خاص معناشناسی (سمانتیک) در اصطلاح برخی دانشمندان اخیر، مانند ایزوتسو است^۱ و نه تنها مرتبه ویژه‌ای از دریافت و استنباط پیام از آیات، ظریف یا تنزیلی یا تأویلی است، بلکه ناظر به معنای عام آن است که همان جست‌وجو و کشف معنای واژگان و نادر بخش‌های قرآنی، بر پایه دلالت‌های متعارف زبانی، از یک سو و ویژگی‌های خاص زبان قرآن، از سوی دیگر است که هم معانی تنزیلی و ظاهری را شامل می‌شود و هم معانی تأویلی و باطنی را، هم معانی حقیقی را در بر می‌گیرد و هم معانی مجازی را، هم بر مقاصد و مرادفات مستقیم‌گوینده ناظر است و هم بر دلالت‌های ضمنی و التزامی که می‌توان به یک سخن نسبت داد. از این رو، گستره بحث ما محدود به حوزه خاصی از دلالت‌های قرآنی نیست.

در عنوان یاد شده، از «معناشناسی مستقل» به‌شماره است که منظور، شناخت آن بخش از معانی و مدلول‌هاست که با نگاهی مستقل و جدا از پیوندهای مختلف متنی و فرامتنی حاصل می‌آید. منظور از پیوندهای متنی، پیوندهایی است که بخش‌های قرآنی با دیگر جمله‌ها و بخش‌های پیرامون داشته، می‌تواند معنای آن را به سوی خاصی معرّفی کرده، مثلاً رابطه بیان خاص با عام، بیان مقید با مطلق و بیان ناسخ با منسوخ، که ساختارهای متعارف در دانش اصول فقه است، از این قبیل به حساب می‌آیند. طبعاً هر یک از پیوندهای مزبور در شناخت معنا، اقتضای خاصی دارد. بیان عام، در پرتو خاص، بیان مطلق در پرتو مقید و بیان منسوخ در پرتو ناسخ تفسیر می‌شود.

هم‌چنین گاه پیوند مزبور، رابطه مفاد یک بخش با موضوع و مضمون کلی حاکم بر آیه است؛

۱. ر.ک: توشیهیکو ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۴؛ منصور اختیار، معناشناسی.

مثلاً سیاق کلی آیه، گویای مسئله‌ای اعتقادی است که بخش‌های آن نیز متناسب با آن فهمیده می‌شود یا سیاق آیه، حکم و قضیه‌ای حقیقی یا خارجی را می‌رساند که بخش‌های آن نیز در همین سیاق معنا می‌شوند. افزون بر این، نوع دیگری از پیوندهای متنی را در ساختارهای ادبی، نظیر ساختار تمثیل و تشبیه، یا ساختار قصه و حکایت و یا نوع چینش جملات و بخش‌ها می‌یابیم که معمولاً بخش‌های واقع در این ساختارها، کارکرد ادبی خاص خود را دارند و از افاده پیام‌های واقعی و حقیقی، ساکت تلقی می‌شوند و یا صرفاً در قالب نظم خاص و واحدی تفسیر می‌گردند. اما پیوندهای نرامتنی، به فضای معنایی حاکم بر نزول آیات و وابسته‌های بیرونی بخش‌ها ناظرند. این پیوندها که به گونه‌ای، محدودکننده مفاد بخش‌ها نیستند، شامل اسباب نزول، ظرف نزول به لحاظ مکانی یا زمانی بودن، ظرفیت محدود فکری مخاطبان نخستین و تفسیرهای خاص روایی، برخلاف سایر علل تعبیری قرآنی است.

در معناشناسی مستقل بخش‌ها، امکان نگاهی مستقل، در کنار مفاد سیاقی و پیوندی آنها، جست‌وجو می‌شود و قابلیت وجوه تواناگر، مهم‌ایی در بخش‌های قرآنی، به لحاظ دلالت خود تعبیر و شواهد گوناگون، بررسی می‌شود.

انتخاب تعبیر «سایه‌ها و لایه‌های معنایی» نیز در عنوان کلی اثر، از آن رو است که معانی مورد نظر، گاه سایه‌وار در کنار معنای ظاهری آیات اما از زاویه‌ای دیگر، قابل توجهند، و گاه چونان لایه‌های درونی و معانی عمقی و طولی آیات، استکشاف می‌روند.

مراد از «بخش‌های قرآنی» نیز در عنوان بحث، جمله‌ها و پارهای معنایی و کاملی است که گاه بخشی از یک آیه را شامل است، گاه یک آیه و گاه چند آیه مرتبط با هم، آیه و واژه افزون بر مفادی که در ارتباط با پیوندهای مختلف دارد، نگاهی مستقل را نیز پذیرا باشد.

هم‌چنین منظور از «روایات تفسیری»، اخبار و احادیثی هستند که از پیشوایان دینی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت گرامی ایشان علیهم السلام در دست است که به گونه‌ای مستقیم و صریح یا غیرمستقیم و ضمنی، بیان‌گر دلالت‌های قرآنی و معارف و احکام استنباط‌شده از آیات قرآن است و یا روش فهم قرآن و ابعاد و مراتب معانی قرآن را بازگو می‌کند. البته راهکار بررسی اعتبار این روایات، در بحث مربوط به آن، خواهد آمد.

به هر حال، آنچه در این نوشتار دنبال می‌شود، جست‌وجوی راهکار درخور اعتمادی

در برداشت‌های ضابطه‌مند از بخش‌های قرآنی، با نگاهی مستقل از مفاد سیاقی و ظاهری و فارغ از پیوندهای خاص است. از آن جا که مایه‌های اساسی این تحقیق، از روایات تفسیری الهام گرفته می‌شود و راهنمایی‌های روش‌شناسانه پیشوایان دینی، نقش مهمی در گشودن این عرصه، در فهم قرآن ایفا می‌کند. تحقیق خود را در پرتو روایات تفسیری سامان داده‌ایم.

۳. اهداف و آثار

اهداف اساسی این تحقیق را می‌توان در عناوین زیر، خلاصه کرد:

- گشودن عرصه‌ای گسترده و ضابطه‌مند در تفسیر قرآن؛

- تبیین طووت و بیات جاودانه و پویای قرآن؛

- ارائه ابعادی از زیبایی‌های اعجاز بیانی قرآن؛

- زدودن غبار غربت و مهم‌دوری، از بخش درخور توجهی از روایات تفسیری.

طبعاً آثار و نتایج این تحقیق، را حوزه‌های مختلف تفسیر، علوم قرآنی، فقه و اصول فقه می‌توان پی گرفت. در حوزه تفسیر قرآن، آثار و این تحقیق اثرگذار است که بر مبنای شواهد مختلف، راه کشف مفاد مستقل بسیاری از فزاهای قرآنی را به گونه‌ای ضابطه‌مند می‌گشاید. هم‌چنین از آن رو که این بحث، معناشناسی مستقل را در باره بخش‌های قرآنی و نه صرفاً تک‌واژه‌ها دنبال می‌کند و طبعاً به توسعه و جوه معنایی آنها می‌انجامد، می‌تواند ارائه‌کننده افقی تازه در مبحث کهن «وجوه القرآن»، از مباحث مهم علوم قرآنی باشد. افزون بر این، به همین علت، جلوه‌ای جالب از اعجاز و شگفتی بیان قرآنی را نمایش دهد. فصلی را این بحث نیز، که به امکان نگاه چند جانبه به نظم و چینش بخش‌هایی از آیات مربوط است، در مبحث وقف و وصل، از مباحث علوم قرآنی، اثرگذار خواهد بود.

در حوزه فقه احکام شرعی نیز بسیاری از احکام و قواعد استنباط شده از آیات، در روایات دینی و بیانات فقهی، به بخشی از آیات فارغ از سیاق و پیوندهای خاص آنها متکی است. از این رو، این تحقیق، در این حوزه نیز مهم خواهد بود؛ چه این که مباحثی چون: عام و خاص، مطلق و مقید و ناسخ و منسوخ، از مباحث اصول فقه، در پرتو این تحقیق، تبیینی نو می‌یابند.

۴. ریشه‌ها و پیشینه‌ها

زمینه‌های تحقیق پیش‌رو را می‌توان در مباحث گوناگون قرآن‌پژوهی سراغ گرفت که از روزگار نخست نزول قرآن، مورد توجه بوده‌اند و به مباحثی چون: تأویل، جری، وجوه قرآن و باطن آیات دامن زده است؛ اما به ویژه آنچه در این بحث، بدیع و تازه است، وامدار اشاره‌های کوتاهی است که علامه طباطبائی در تفسیر ارزشمند المیزان، ذیل آیه ۱۱۵ از سوره بقره، در بحث روایی خود آورده‌اند. ایشان می‌نویسند:

وَإِذَا تَصَفَّحْتَ أَخْبَارَ أُمَّةٍ أَهْلِ التَّبَيُّتِ حَقَّ التَّصَفُّحِ فِي مَوَارِدِ الْعَامِ وَالْخَاصِّ وَالْمُطْلَقِ
وَالْمُقَيَّدِ مِنَ الْقُرْآنِ وَجَدْتَهَا كَثِيرًا مَا تَسْتَفِيدُ مِنَ الْعَامِ حُكْمًا وَمِنَ الْخَاصِّ أَغْنَى الْعَامَ مَعَ
الْمُخَصِّصِ نَحْوَمَا آتَى، فَمِنَ الْعَامِ مَثَلًا الْإِسْتِحْبَابَ كَمَا هُوَ الْغَالِبُ وَمِنَ الْخَاصِّ الْوُجُوبَ،
وَكَذَلِكَ الْحَالُ فِي الْكِرَاهَةِ وَالْجُرْمِ، وَعَلَى هَذَا الْقِيَاسِ.

و هذا أخذُ أصولِ مَفَاتِيحِ التَّسْبِيحِ مِنَ الْأَخْبَارِ الْمُنْقُولَةِ عَنْهُمْ وَعَلَيْهِ مَدَارُ جَمِّ غَفِيرٍ مِنْ
أَحَادِيثِهِمْ.^۱

بدان که اگر روایات ائمه علیهم‌السلام را در موارد عام و خاص و مطلق و مقید قرآن، به دقت بررسی کنی، فراوان می‌بینی که از عام حکمی و از خاص (عام یا مخصص) حکمی دیگر استفاده شده است؛ مثلاً از عام، استحباب و از خاص، وجوب استنباط شده است و همین‌گونه، در احکام کراهت و حرمت. این یکی از اصول کلیدی تفسیر روایات ایشان است که رقم درخور توجهی از آنها بر محور آن است.

آن‌گاه ایشان در مقام نتیجه‌گیری از نکته یاد شده، به این قاعده تفسیری اشاره می‌کنند که هر جمله‌ای به تنهایی، افزون بر مفادی که با توجه به هر یک از قیود خود دارد، حاکی از حقیقت یا حکمی ثابت است.^۲

در جای دیگر نیز آورده‌اند که هر یک از صور و گونه‌های ترکیبی کلام الهی، که امکان نگاه مستقل را داشته باشد، حجت و معتبر تلقی می‌شود.^۳

۱. المیزان، ج ۱، ص ۲۶۰.

۲. رک: همان، ج ۱۰، ص ۱۰۰.

بحث و بررسی دربارهٔ این موضوع، به صورت پراکنده و با توجه به بیان علامه طباطبائی، پیش از این، در برخی نوشته‌ها نیز مطرح بوده است که گاه دربارهٔ آیات احکام و گاه در حد اختصار، در عموم آیات صورت گرفته است؛^۱ ولی بحث جامع و گسترده‌ای دربارهٔ مبانی مختلف این موضوع و تبیین قلمرو و عرصه‌های گوناگون آن سراغ نداریم.

۵. زمینه‌های گسترش پژوهش

به رغم تلاش‌های صورت گرفته در این تحقیق، تصور می‌شود که آن را تنها می‌توان در آمدی بر موضوع مربوط و فتح بایی برای تحقیقات جامع‌تر و عمیق‌تر تلقی کرد. طبعاً هر یک از بخش‌ها و فصول آن، در خود پژوهش بیش‌تر است؛ اما در کنار آن، زمینه‌های دیگری از پژوهش، دربارهٔ این موضوع را می‌توان در عناوین و مباحث زیر تعقیب کرد:

— مسئله اشتراک نظر و استعمال لفظ در بیش از یک معنا و بررسی مشکلات زبان‌شناختی آن و امکان هموار ساختن این مسیر، دست‌کم دربارهٔ زبان قرآن.

— نقش و قلمرو «سیاق» در لالسا و فهم‌های باطنی و تأویلی قرآن.

— گستره و قلمرو باطن و تأویل قرآن.

— مسئله امی بودن خطابات و بیانات قرآنی و تعان آنها به فضای فکری و فرهنگی عصر نزول.

— مسئله قابلیت بیانات قرآنی، برای تکثر فهم و تفاسیر در پی تطور زبان و قواعد معناشناسی.

— تحقیق در زبان‌شناسی روایات تفسیری و رابطهٔ آنها با ظاهری آیات.

— بررسی نقش روایات و اعتبار و حجیت آنها در باب تفسیر و فهم معارف نظری.

۱. ر.ک: محمد هادی معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۵۸؛ سید محمد علی ایازی، فقه‌پژوهی قرآنی، ص ۲۵۱؛ احمد عابدینی، «حجیت فرازهای قرآنی»، نشریهٔ بینات، ۱۴.